

Jelenia Góra, 18 stycznia 2018 r.

dr hab. Jacek Adamek prof. UE
Wydział Ekonomii, Zarządzania i Turystyki
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

RECENZJA

rozprawy doktorskiej Pana magistra Rafała Komorowskiego
pt. *Ekspansja usług bankowych na przykładzie rozwoju bankowości islamskiej w Europie*,
napisanej pod kierunkiem dr hab. Anny Rzeczyckiej na Wydziale Zarządzania i Ekonomii
Politechniki Gdańskiej

1. Przedmiot recenzji

Przedmiotem poniższej recenzji jest przedłożona przez mgra Rafała Komorowskiego rozprawa doktorska pt. *Ekspansja usług bankowych na przykładzie rozwoju bankowości islamskiej w Europie*, napisana pod kierunkiem dr hab. Anny Rzeczyckiej na Wydziale Zarządzania i Ekonomii Politechniki Gdańskiej.

Recenzowana praca obejmuje 263 strony tekstu, podzielonego pomiędzy wstęp, sześć rozdziałów, podsumowanie oraz wymagane spisy: literatury, rysunków, tabel i załączników. W treści rozprawy znalazły swoje miejsce także dwa załączniki, uzupełniające i wzbogacające swoją zawartością poruszane zagadnienia, odnoszące się do jej tematyki.

W ramach omawianych zagadnień, będących przedmiotem dysertacji:

- powołano 298 pozycji literaturowych, z czego: 33 to pozycje polskojęzyczne, 265 pozycji to literatura obcojęzyczna, z dominującym udziałem artykułów, książek, raportów i innych opracowań przygotowanych w języku angielskim (w powyższym zbiorze znalazła się jedna pozycja przygotowana przez Autora rozprawy – współautorstwo),
- zawarto 64 rysunków i 35 tabel.

WZiE Sekretariat
Wpłynęło dn. 28/01/2018
Lp. 1896

AE

2. Ogólna charakterystyka pracy, jej cele oraz przyjęte hipotezy i metody badawcze

Wybór tematu.

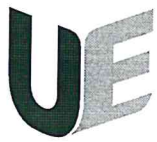
Gospodarka halal (z jej sektorem tzw. finansów muzułmańskich), postrzegana przez pryzmat dynamiki swego ilościowego, jakościowego i terytorialnego rozwoju, stanowi współcześnie swoisty fenomen, udowadniający możliwość tworzenia i działania elementu globalnej struktury gospodarczej, podporządkowanego religijnej, politycznej i społeczno-ekonomicznej doktrynie islamu. W swej istocie, gospodarka ta jest zbiorem podmiotów i regulacji pozostających w zgodzie i wyrażających idee islamu, które są włączane w cały łańcuch tworzenia wartości.

Potencjał rozwojowy gospodarki halal staje się funkcją czynników ekonomicznych, geopolitycznych i demograficznych, oddziałujących na jej składowe, w tym na sektor finansów muzułmańskich, stanowiący największy pod względem wartości aktywów element omawianej struktury. Ekspansja powołanej wyżej formuły prowadzenia działalności finansowej (zgodnej z zasadami szari'atu) dostrzegana jest w każdym regionie świata, bez względu na przypisane mu wartości i normy kulturowe (w tym religijne) jak i liczbę muzułmanów, bezpośrednio definiującą poziom potencjalnego popytu na usługi muzułmańskich pośredników finansowych. Potwierdzeniem tej tezy może być teren Europy, na którym obserwujemy zarówno proces pojawiania się nowych przedstawicieli oferujących różnorakie usługi finansowe zgodne z doktryną islamu oraz działania skierowane na ugruntowanie i poprawę pozycji konkurencyjnej dotychczas działających muzułmańskich pośredników i instytucji finansowych czy konwencjonalnych podmiotów, oferujących w swym portfolio produktowym usługi zgodne z prawem szari'atu.

Z tego punktu widzenia pozytywnie oceniam dobór tematyki recenzowanej rozprawy, skupionej w swej treści na zagadnieniach uwarunkowań ekspansji zagranicznej usług bankowych w świetle działania muzułmańskich pośredników finansowych, funkcjonujących na brytyjskim rynku finansowym. Ocenę tę formułuję na podstawie następujących przesłanek:

- gospodarka halal, a w niej finanse muzułmańskie wraz z problemami ich funkcjonowania, ciągle stanowią pewną niszę wymagającą eksploracji naukowej, skupionej na analizie ich istoty oraz uwarunkowań i zdolności rozwojowych,
- bankowość muzułmańska oraz jej atrybuty operacyjne, będąc częścią brytyjskiego systemu finansowego, to przykład wzajemnej i obopólnie korzystnej koegzystencji z pozoru sprzecznych przesłanek i uwarunkowań prowadzenia aktywności gospodarczej, skupionej na pośrednictwie finansowym, realizowanym w środowisku właściwym normom i wartościom gospodarki kapitalistycznej – fakt ten bezsprzecznie zasługuje na rozpoznanie i analizę jej przyczyn i konsekwencji,

- w krajowej przestrzeni opracowań naukowych zauważa się wzrastające zainteresowanie polskich badaczy kwestiami związanymi z tzw. gospodarką halal i jej segmentem usług finansowych. Temat dysertacji, jak i jej treść wpisuje się w naturalną potrzebę poszerzenia naukowego opisu gospodarczego oblicza islamu.

Cel i hipotezy pracy oraz metody badawcze.

Autor dysertacji za jej podstawowy cel przyjął (...) *określenie różnic między ekonomią islamską a ekonomią głównego nurtu oraz uporządkowanie wiedzy z zakresu islamskich bankowości i finansów, ze szczególnym uwzględnieniem strategii ekspansji...*, ponadto, jako uzupełnienie wyżej przedstawionego celu, wskazał, iż istotą przygotowanego opracowania naukowego jest (...) *próba określenia determinant ekspansji banków islamskich z krajów GCC do międzynarodowego centrum finansowego w Londynie...*, wraz z prezentacją korzyści jakie płyną z tego tytułu.

Przyjętemu celowi podporządkował hipotezę główną, w brzmieniu: *Niezależnie od warunków ekonomicznych i społecznych bankowość islamska realizuje strategię ekspansji na europejskie rynki finansowe.* Tak sformułowana hipoteza główna została uzupełniona hipotezami pomocniczymi, przyjmującymi treść:

1. *Islamskie banki w Wielkiej Brytanii rozwijają się w szybszym tempie niż banki tradycyjne;*
2. *Najkorzystniejszą metodą ekspansji zagranicznej banków islamskich jest założenie spółki całkowicie zależnej;*
3. *Ranga Londynu, jako międzynarodowego centrum finansowego była istotnym czynnikiem ekspansji bankowości islamskiej do tej metropolii;*
4. *Niskie ryzyko funkcjonowania banków islamskich stanowi uzasadnienie dalszego wdrażania islamskich produktów bankowych w tradycyjnych bankach europejskich.*

Odnosząc się do przyjętego celu/celów dysertacji oraz hipotezy głównej i hipotez pomocniczych weryfikowanych w jej treści pragnę sformułować kilka uwag.

Po pierwsze – przyjęcie za wiodący element celu podstawowego dysertacji określenie różnic między ekonomią islamską a ekonomią głównego nurtu (na co wskazuje pierwszeństwo tego elementu w sformułowanym zdaniu definiującym cel), wydaje się być nietrafnym w kontekście zarówno treści opracowania jak i jego struktury. Autor, zagadnieniu tych różnic, ich przyczyn i wymiarów, poświęca, w opinii Recenzenta, zbyt mało uwagi. W miejscu tym wspomnieć należy także, że w przesłanym streszczeniu dysertacji zupełnie odmiennie położono akcenty na poszczególne elementy wyznaczające cel/cele dysertacji, stwierdzając, że celami tymi są (...) *określenie determinant ekspansji zagranicznej usług bankowych oraz odnalezienie wieloaspektowych różnic pomiędzy*

ekonomią islamską a głównego nurtu. Takie sformułowanie, w opinii Recenzenta, choć brakuje w nim odniesienia do banków islamskich, lepiej oddaje istotę i treść interesujących rozważań prowadzonych przez Autora.

Po drugie – analizując treść pracy w kontekście przyjętego celu podstawowego i jego składowych, dyskusyjnym może być kwestia (...) *porządkowania wiedzy z zakresu islamskich bankowości i finansów.* W sytuacji działań o charakterze systematyzującym czy porządkującym, w opinii Recenzenta, najpierw należałoby ukazać pewien chaos definicyjny, klasyfikacyjny, pojęciowy i poznawczy aby następnie przejść do procesu porządkowania tych elementów, podporządkowanego przyjętym kryteriom i punktom odniesienia. Tego działania i jego podstaw w treści recenzowanego opracowania zabrakło, choć znajdujemy w nim udane próby tworzenia własnych definicji i kwalifikacji zjawisk i procesów będących przedmiotem prowadzonych badań, zarówno tych o charakterze teoretycznym jak i praktycznym.

Po trzecie – hipoteza główna wraz z hipotezami pomocniczymi, w opinii Recenzenta jest poprawna, wyznaczając Autorowi dysertacji przestrzeń eksploracji naukowej zagadnień związanych z tematyką bankowości muzułmańskiej oraz ekspansją rynkową i terytorialną przedstawicieli idei pośrednictwa finansowego, podporządkowanego regułom szari'atu. Jedyną uwagą formułowaną w tym obszarze może być kolejność ukazania hipotez pomocniczych, budząca wątpliwość względem treści i tematyki poszczególnych rozdziałów dysertacji, stanowiących podstawę ich weryfikacji (np. umieszczenie drugiej w kolejności hipotezy dotyczącej najkorzystniejszej metody ekspansji zagranicznej banków muzułmańskich).

Metody badawcze, wykorzystane przez Autora dysertacji są adekwatne do przyjętych celów¹ oraz weryfikacji sformułowanych hipotez. Analiza i krytyka bogatej literatury tematu (głównie obcojęzycznej, na co zwrócono uwagę na wstępie recenzji), uzupełniona ciekawymi, poprawnie przeprowadzonymi i zinterpretowanymi w swych wynikach, badaniami ilościowymi, dała podstawę, z jednej strony, do zaprezentowania umiejętności wykorzystania przez Pana mgra Rafała Komorowskiego aparatu badawczego, z drugiej zaś do osiągnięcia zamierzonego celu i pozytywnej weryfikacji przyjętych w recenzowanej pracy hipotez.

3. Struktura rozprawy i jej strona merytoryczna

Struktura dysertacji.

Recenzowana rozprawa ma charakter teoretyczno-empiryczny, zachowując pożądaną relację pomiędzy rozważaniami nad teorią i praktyką zagadnień będących jej przedmiotem. Bezspornym

---

¹ Uwzględniających ich faktyczne założenia i relacje – zobacz wcześniej sformułowane uwagi dot. celu/celów.

walorem tego opracowania, zarówno z punktu poznawczego jak i porządkującego, jest jej struktura, sprzyjająca realizacji celu/celów badawczych jak i weryfikacji przyjętych hipotez. Zakres prowadzonych w dysertacji rozważań obejmuje problematykę:

- I. Strategii ekspansji usług bankowych;
- II. Atrybutów bankowości islamskiej;
- III. Miejsca bankowości islamskiej na europejskim rynku finansowym;
- IV. Kierunków ekspansji i rozwoju islamskich produktów w centrach finansowych;
- V. Banków islamskich w Londynie, ich charakterystyki i strategii;
- VI. Analizy ilościowej rozwoju, rentowności oraz wydajności sektora bankowości islamskiej w międzynarodowym centrum finansowym Londyn.

Każdy z rozdziałów poświęconych wskazanej wyżej tematyce został podzielony na elementy składowe, dając ich Autorowi możliwość ukazania poruszanych w nich zagadnień nie tylko od strony bogatych studiów teoretycznych, ale także, a może przede wszystkim, pozwalając na wyrażanie autorskich opinii i wniosków.

Dwa pierwsze rozdziały mają znaczenie teoriopoznawcze i systematyzujące, prezentując dorobek naukowy związany z problematyką uwarunkowań, determinant i sposobów ekspansji zagranicznej przedsiębiorstw, w tym pośredników finansowych, ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia i roli dla tych procesów międzynarodowych centr finansowych, a także odnosząc się do założeń koncepcyjnych i operacyjnych finansów muzułmańskich i ich sektora, tworzonego przez bankowość muzułmańską.

Cztery kolejne rozdziały to części analityczne, skupione w swej treści na rozpoznaniu znaczenia bankowości muzułmańskiej dla europejskiego rynku finansowego oraz ukazaniu uwarunkowań, tendencji i kierunków ekspansji banków muzułmańskich w Wielkiej Brytanii.

Układ oraz tytuły rozdziałów tworzą logiczną całość. Dają one podstawę do wypełnienia w możliwie pełnym zakresie przestrzeni problemowej wyrażonej tematem rozprawy. Konstrukcję dysertacji uznaję za przemyślaną oraz odpowiadającą przyjętym przez jej Autora założeniom metodycznym.

Ocena strona merytorycznej.

Za niewątpliwe walory strony merytorycznej recenzowanego opracowania uznaję:

- umiejętność i zdolność Autora do formułowania własnych, autorskich wniosków i definicji, odnoszonych do poruszanych w pracy zagadnień i kategorii, bazującą na wieloaspektowej analizie

czynników/elementów je kształtujących i syntezie uogólnień je opisujących (zob. np. str. 19, 68, 88, 91, 95, 99-100, 104, 163, 165, 233)

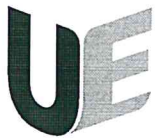
- szczegółowość i wielowymiarowość prowadzonych badań empirycznych, opartych na studiach przypadków oraz analizie danych statystycznych dla długich szeregów czasowych, a także poprawność interpretacji ich wyników,
- oparcie prowadzonych studiów literaturowych o bardzo bogaty księgozbiór, wykorzystujący w większości (89%) opracowania obcojęzyczne, co jest konsekwencją niedoborów krajowej literatury tematu poświęconej tematyce rozprawy.

Z obowiązku Recenzenta pragnę zwrócić uwagę na kwestie polemiczne (przyjmujące formę pytań) odnoszone do merytorycznej strony dysertacji. W miejscu tym pragnę zaznaczyć, że poczynione uwagi w żadnym stopniu nie obniżają mojej wysokiej oceny tego opracowania.

Po pierwsze, pragnę sformułować swoją wątpliwość wobec poprawności wykorzystania przez Autora w sposób rozłączny pojęcia (...) *finanse islamskie i bankowość islamska* , (...) *finansów islamskich i bankowości*. Przyjmując nomenklaturę funkcjonującą w przestrzeni publicznej, stosowaną w opracowaniach naukowych czy publicystycznych, bankowość muzułmańską traktuje się jako element tzw. finansów muzułmańskich. Stąd też, bardziej poprawnym było by użycie np. terminu/terminów: *finanse muzułmańskie a w niej sektor bankowy, finanse muzułmańskie ze swym sektorem bankowym*. Autor, szczególnie w części analitycznej, używa pojęcie *finansów islamskich* utożsamiając je z bankowością islamską by później użyć pojęcia *bankowość islamska* w rozumieniu finansów islamskich, czy też pojęcia *finansów islamskich* obejmując nim wszystkie elementy w postaci banków, sukuk, takaful, funduszy inwestycyjnych i pozostałych muzułmańskich instytucji finansowych – sytuacja ta utrudnia percepcję wybranych treści opracowania (zob. np. str. 115, 133, 138, 140, 167)

Uwagi szczegółowe o charakterze porządkującym:

- co przyjęto za podstawę wyboru pięciu banków muzułmańskich działających w krajach należących do GCC i Malezji, włączonych do badań (zob. str. 11, 183),
- czy Rady szari'atu zawsze są lokowane jako wewnętrzny organ pośredników finansowych działających w zgodzie z normami islamu (zob. str. 30, 68, 79, 149),
- czy, analizę rynku możemy traktować jako czynnik zewnętrzny dalszego otoczenia banku (zob. str. 31),
- czy reforma „Big Bang” (...) *zderegulowała wiele rynków finansowych w kraju* (Wielkiej Brytanii) – jak to wynika ze zdania (zob. str. 57), czy rynek finansowy Wielkiej Brytanii,

- czy rzeczywiście można ograniczać historię narodzin finansów muzułmańskich tylko do krajów Półwyspu Arabskiego (zob. np. str. 62, 104), co w takim razie zrobić z krajami Azji i np. z utworzonym w 1963 roku w Malezji funduszem *Lembaga Urusan dan Tabung Haji*,
- jak w świetle stanu faktycznego interpretować stwierdzenie (zob. str. 63), że (...) *obecnie główną i jedyną lokalizacją wybraną przez inwestorów islamskich jest międzynarodowe centrum finansowe Londyn* – jakie miejsce na tej mapie znajduje Luksemburg, jak się ma do tego wniosku np. fakt działania w Niemczech od 2015 r. KT Bank AG, jak do tego stwierdzenia ma się tabela 3.4 na str. 124
- czy *waqf* to rzeczywiście serdeczna pożyczka (zob. str. 67),
- co oznacza pojęcie (...) *całkowity islamski system finansowy* (zob. str. 68),
- czy Koran posiada wersy (zob. str. 72) czy wersety,
- jak czytać stwierdzenie, że (...) *finanse muzułmańskie² są głównym nurtem* np. w Malezji, Iranie, Arabii Saudyjskiej (zob. str. 133), skoro np. udział aktywów sektora banków muzułmańskich w aktywach bankowych ogółem w Malezji wynosi 21% a Arabii Saudyjskiej 53% (zob. tab. 3.11 str. 117), ten „*główny nurt*” to tylko Iran i Sudan,
- FAS – *Financial Services Authority* przestał istnieć już w kwietniu 2013 r., w jego miejsce powołano *Financial Conduct Authority* (Urząd Nadzoru Finansowego) oraz *Prudential Regulation Authority* (Urząd ds. Regulacji Ostrożnościowych) – czy można więc wobec działania FAS używać czasu teraźniejszego (zob. str. 149, 150), szkoda, że w tabeli 4.4 (str. 152) nie uwzględniono faktu powołania do życia tych instytucji,

4. Ocena strony technicznej i językowej rozprawy

Recenzowana rozprawa, obejmująca jak już wspomniano 235 stron tekstu i 27 stron wymaganych spisów, została przygotowana w swym ogólnym wymiarze starannie, w zgodzie z przyjętymi standardami odnoszącymi się to prac naukowych. Jej język, jest językiem zrozumiałym, wykorzystującym rozbudowane formy gramatyczne, opartym na bogatym słownictwie, wspierającym percepcję jej tekstu. Odnosząc się do słów prof. W. Tatarkiewicza, który stwierdził, (...) *iż aby coś przeszło z umysłu piszącego do umysłu czytającego musi być wykonana praca, lepiej jest, gdy wykona ją piszący*, mogę z całą odpowiedzialnością powiedzieć, że Autor dysertacji tę pracę wykonał dobrze.

Oczywiście w tak obszernym oraz bogatym w treści opracowaniu można znaleźć pewne błędy o charakterze technicznym czy językowym. Wypełniając rolę Recenzenta zwracam uwagę na kilka z

---

² Zobacz uwaga dotycząca stosowanej nomenklatury.

nich (więcej do wglądu w ocenianym egzemplarzu), wskazując jednocześnie, iż są to elementy wtórne, w stosunku do pozytywnej, całościowej noty tego obszaru oceny. I tak np.:

- pewną wątpliwość budzi przyjęta forma przypisów literaturowych, a zwłaszcza konsekwencja w jej stosowaniu (zob. np. str. 8, 62, 92),
- w tytułach i opisach wybranych tabel należałoby użyć pojęcie „wartość” lub zamienić słowo „wielkość” na „wartość”, a „ilość” na „liczbę” (zob. np. str. 117, 185, 188, 201, 202)
- technika przygotowania wybranych tabel jest niedopracowana (zob. np. str. 161, 211),
- pojawiają się błędy w tytułach rysunków (zob. np. str. 213, 215, 218) czy ich opisach (zob. str. 215, 216, 219, 225)
- co oznacza pojęcie (...) *populacji islamskiej* (str. 106), czy (...) *liczba aktywów islamskich* (str. 118)
- co oznacza stwierdzenie, że (...) *banki konwencjonalne przodują w bankowości* (zob. tab. 4.9. str. 164),
- co oznacza pojęcie spadek wzrostu przychodu (str. 196), czy chodzi tu o spadek tempa wzrostu przychodu,
- co oznacza pojęcie (...) *bardzo wysokiego wzrostu rozwoju w dotychczas analizowanych wskaźnikach* (zob. str. 201)?

5. Ocena końcowa

Po zapoznaniu się ze wszystkimi elementami recenzowanej rozprawy stwierdzam, iż treść tego pracowania została ukształtowana poprawnie zarówno pod względem koncepcyjnym, metodycznym i merytorycznym, pokrywając się zarazem z jej tytułem i zakresem. Przedstawione w dysertacji wyniki badań empirycznych na tle ukazanych rozważań teoretycznych, umiejętność budowy grupowych zestawień porównawczych, a przez to również syntetyzowania wniosków, jednoznacznie potwierdzają wyrażoną wyżej ocenę.

Przyjęty przez Pana mgra Rafała Komorowskiego sposób rozwiązania postawionego problemu badawczego, pozwala stwierdzić, że recenzowana praca doktorska stanowi wkład w rozwój dorobku dyscypliny naukowej Ekonomia, w zakresie określenia uwarunkowań i przesłanek ekspansji zagranicznej usług bankowych w świetle działania muzułmańskich pośredników finansowych. Za szczególnie pozytywne elementy dysertacji uznaję:

- jej ważką choć niszową tematykę, wpisującą się w proces poznania istoty i uwarunkowań działania tzw. finansów muzułmańskich,
- transfer i pogłębienie wiedzy dotyczącej działania banków muzułmańskich na europejskim i brytyjskim rynku finansowym oraz uwarunkowań ich ekspansji rynkowej,

- autorskie, ciekawe pod względem swych wyników, badania nad ekonomiczno-finansowymi charakterystykami muzułmańskich pośredników finansowych działających w londyńskim centrum finansowym,
- poprawność syntetyzacji wniosków, opartych na prawidłowo rozpoznanych i sformułowanych związkach przyczynowo-skutkowych, bazujących na bardzo bogatym materiale teoretycznym oraz danych płynących z przeprowadzonych badań empirycznych.

Stwierdzam, że Doktorant Pan mgr Rafał Komorowski, wykorzystując dojrzały warsztat pracy naukowej sformułował i przedstawił ważny i bieżący problem badawczy a treść recenzowanej dysertacji jest dowodem na oryginalne rozwiązanie zaprezentowanego w niej zagadnienia naukowego. Ponadto, wniesiony przez Autora rozprawy wysiłek naukowo-badawczy w sposób naturalny potwierdza Jego wiedzę ekonomiczną oraz umiejętność jej praktycznego wykorzystania.

Mając na uwadze wszystkie zawarte w treści Recenzji opinie, wskazuję, że recenzowana rozprawa odpowiada wymogom określonym w Ustawie z dnia 14 marca 2003 o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595, ze zm.). W związku z tym wnoszę do Wysokiej Rady Wydziału Zarządzania i Ekonomii Politechniki Gdańskiej o jej dopuszczenie do publicznej obrony.

Jelenia Góra, 18 stycznia 2018 r.

